

ГРАМАТИЧНИЙ ПОРТРЕТ БОЛГАРСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ГОВОРІВ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОРДОНИ

В. А. Колесник

Колесник, В. А. Граматичний портрет болгарських переселенських говорів та етнокультурні кордони

У статті досліджуються диференційні ознаки болгарських говірок як у метрополії, так і в сучасній Україні. З'ясовані чинники, від яких залежить доля переселенської говірки.

Ключові слова: болгарська діалектологія, болгарські переселенські говірки, етнокультурна межа.

Колесник, В. А. Грамматический портрет болгарских переселенческих говоров и этнокультурные границы

В статье исследуются дифференцированные признаки болгарских говоров как в метрополии, так и в современной Украине. Определены факторы, от которых зависит судьба переселенческого говора.

Ключевые слова: болгарская диалектология, болгарские переселенческие говоры, этнокультурная граница.

Kolesnik, V. Grammar portrait of the Bulgarian immigrant and ethno-cultural boundary

The article studies the different signs of Bulgarian dialects in the Archdiocese, as well as in modern Ukraine. The factors that affect the fate of the resettlement agreement.

Keywords: Bulgarian Dialectology, Bulgarian transmigratory dialects, ethno-cultural boundary.

На лінгвістичному рівні вся розмаїтість болгарських діалектів метрополії представлена традиційною їхньою класифікацією на східні й західні. Загальноприйнятим є розподіл болгарських говорів на східні та західні за рефlekсами *ятя*. Межа, що відокремлює ці дві основні групи болгарських говорів, проходить від гирла ріки Віт через міста Плевен, Луковіт, Пазарджик, Мельник до міста Солунь (Фессалоніки). Ятева межа є лінгвістичним критерієм розподілу говорів, з якою збігаються етнографічні та етнокультурні межі. Так, на захід від ятевої межі поширені пісенне багатоголосся, двоголосий спів, традиційні танці – «четвірне хоро», «четвірка», «малашевське», «мельничке», що танцюють особливим способом – «за пояс», а також білий чоловічий національний костюм, тому жителів цих районів називають «білодрешківці»¹. Хр. Вакарельський, досліджуючи термінологію декоративної техніки і прикрас у болгарських говорах, дійшов висновку, що білий національний слов'янський костюм у Фракії і Дунайській рівнині був витіснений східним малоазійським одягом, що зумовлено контактами із Середземномор'ям. Проникнення чорного одягу доходить до ятевої межі, як і поширення деяких обрядів. Диференціація *схід* – *захід* є характерною не тільки для видів одягу, але й для типів будівництва, церковної архітектури, зрештою землеробства, ремесел й т.ін.²

Це зіставлення не вичерпує своєрідності народної культури в діалектно-етнографічному просторі. На території цих регіонів існують й інші розходження, що дають підстави для наукової класифікації. З погляду діалектології ця класифікація можлива як за рефlekсами *ятя*, так і за рефlekсами носових голосних, розвитку надкоротких (т. зв. *єрових*) голосних та ін.

У ділянці морфології диференційним є закінчення дієслів теперішнього часу І і II дієвідмини в 1 ос. множини. У північно-східній Болгарії це закінчення *-м* (*четем, говорим*), а в західній – закінчення *-ме*: *четеме, говориме*. Для вихідців із Ямбоського округу характерним є, наприклад, особливе співвідношення закінчень дієслів у 1 ос. однини і 3 ос. множини.: *ас рабута, рива, кришта, але те рабутът, ривът, криштът* (пор. літ. *аз работа, те работят*).

Досліджуючи звичасву культуру, етнографи дійшли висновку, що ятова межа є не лінією, а широким поясом, що розмежовує різні мовні та етнографічні явища. Підтвердженням цьому є такі назви на позначення різних явищ болгарської духовної та матеріальної культури:

східний ареал	західний ареал
хомот	ярем
харман	гумно
гусла	дудук
влак	брана
риза	кошуля
заговезни	поклади
таласъм, върколак	пльтеник

Діалектологи відзначають такі пари: *котка – мачка, крак – нога, булка – невеста, работя – бачкам, сладък – благ* та ін.

Болгарський діалектологічний атлас (БДА та БДАО) засвідчив існування широкої перехідної зони ізоглос на різних мовних рівнях між східними і західними говорами. Однак ця зона не збігається з основною ятевою ізоглосною, а охоплює широкий пояс, що включає як східні, так і західні говори. Так, лексичні пари *косьъм – влакно, котка – мачка, риза – кошуля* диференціюють не тільки східні і західні говори, але й східно-фракійські.

На 13 картах БДАО показано, що розподіл східзахід за рефлексіями *ятя* відбувається тільки в позиції під наголосом перед складом з непереднім голосним або твердим приголосним, у лексемах типу *дядо, мляко*. Єдиною ізоглосною, що майже збігається з ятевою межею, є фонеморфологічна позиція аориста 1 ос. однини (від дієслів I і II дієвідміни), по суті та сама – під наголосом перед твердим приголосним (*живях*). БДАО не підтверджує наявності ятевого ізоглосного пасма, за рефлексами *ятя* в інших позиціях, який би поділяв мовну територію на схід – захід. Рефлекси *ятя* в інших позиціях виявляють розподіл в іншому напрямку. Так, у позиції під наголосом перед складом із м'яким приголосним або шиплячим рефлекс *е* (*бели, млечен*) є характерним не тільки для західних говорів, але й для деяких східних. В обох позиціях окреслюється широкий південно-східний ареал на південь від лінії Разлог – Пазарджик – Пловдив – Бургас, де переважає широке *е* або *а*. Це вимагає корекції в оцінці так званої «другої ятевої межі», про яку говорив Б. Цонев. Після публікації I тому БДА було констатовано, що цієї межі не існує. Однак зараз, після узагальнення свідчень з усього діалектного континууму, знову виникає потреба в корекції цього положення.

Як відомо, переселення болгар на територію Бессарабії здійснювалося переважно з північно-східних і південно-східних болгарських земель. Тобто усі ці говори (крім Тернівки в Приазов'ї) належать до східних. У досліджуваному нами регіоні представлені всі основні типи говорів Східної Болгарії, крім центральних родопських і деяких балканських. Тому в Україні релевантнішими виявляється протиставлення північні – південні болгарські говори. Найбільш відчутно це протиставлення виявляється на фонетичному рівні і насамперед за рефлексами *ятя* – перед складом із м'яким приголосним у північносхідних говорах *-е*, а в південно-східних *-'а* (*летен, верен, гулеми* – у північно-східних говорах, і *лятен, вярен, голями* – у південно-східних). Діагностуючими є також і ступінь редукції ненаголошених голосних, нестабільність фонем */x/*, наголос у формах наказового способу, частка майбутнього часу та ін. У цілому в північно-східних болгарських говорах діаспори виявлено риси та тенденції, властиві вокалічним мовам, а в південно-східних – консонантним³. На лексичному рівні при розмежуванні північ – південь найхарактернішими є протиставлення *дъщеря – щерка, стан – разбой* «ткацький верстат», *зеле – лахна* «капуста», *гълча – хортувам* «розмовляти» та ін.

Спільність південних говорів підтверджують і свідчення БДАО. Поділ північ–південь виявляється насамперед в акцентології – тенденцією південних говорів до переміщення наголосу на перший склад, що підтверджують карти «наголос у іменниках *момче, жена, мома*» та у формах 2-ї особи однини дієслів наказового способу. Спільність південних говорів виявляється й на інших мовних рівнях. Так, у південному ареалі поширеними є збережені староболгарські форми знахідного відмінка на *-ен* – *камен, ремен, кремен, ечмен*, що свідчить про давність межі північ–південь, що неодноразово підтверджували дослідники. Цей розподіл, можливо, відбиває колишню спільність усіх південноболгарських діалектів.

Серед переселенських болгарських говірок України представлені, в основному, північно-східні (мізійські) говори, південнобалканські і підбалканські та східнофракійські

говори. Класифікуючи їх за формою артикля чоловічого роду, варто виділити серед фракійських, мізійських та серед балканських *o*-говори і *ъ*-говори (*мъжо, снего, крако* або *мъжь, снегъ, кракъ*).

Відповідно до класифікації переселенських болгарських говірок, традиційно виділяються такі типи: вільшанські, чушмелійські, чийшійські, фракійські, балканські *ъ*-говори, балканські *o*-говори та деякі інші⁴. Говірки чушмелійської і вільшанської групи належать до *o*-діалекту. Тобто, вільшанська говірка за ознакою членної форми, на відміну від говірок чийшійського типу, об'єднується із шуменським діалектом (чушмелійською говіркою). На думку укладачів АБГ, членна форма не завжди може служити класифікаційною ознакою, тому що, наприклад, за іншими важливими конститутивними ознаками вільшанські та шуменські говірки мають істотні розходження. Різні риси пов'язують і ту й іншу групи з південнобалканськими говорами. Сучасні дослідження в галузі діалектології вказують на те, що і чийшійські говірки не були споконвіку північно-східними.

Слід зазначити, що болгарські діалектологи включають балканські говори в групу *ъ*-діалекту. На членну форму *ът, ъ* вказує і Ст. Стойков як на спільну характерну рису всіх балканських говорів. Дійсно, для більшості балканських говорів метрополії цей артикль є характерним. Однак є балканські говори, у яких знаходимо артикль *-o*, і вони належать до балканських говорів *o*-діалекту. В Україні такими є говірки сіл Задунайка, Нова Іванівка, Рівне (Купоран), Виноградівка (Бургуджі). Як відзначають укладачі АБГ, жодний із балканських говорів *o*-діалекту не описаний у роботі М. С. Державіна⁵. На думку укладачів АБГ, балканські говори *o*-діалекту не становлять стійкої єдності за іншими ознаками, вони «надзвичайно різномірні за своїм складом і не мають якоїсь внутрішньої єдності»⁶. Проте етнографи відзначають, що деякі міфологічні персонажі відомі, наприклад, тільки носіям *o*-говорів і не зустрічаються в інших говорах. Так, еортонім *Драгайка*, на думку українських дослідників, був поширений у Північно-Східній Болгарії, причому в болгар – носіїв *o*-діалекту (жителі сіл Криничне й Вільшанка). В інших вихідців із Північно-Східної Болгарії, носіїв *ъ*-діалекту, свято називається Йеньовден, як і в болгар-балканців.

Артикль іменників чоловічого роду *-o* є характерним і для деяких говорів Південної та Північної Фракії, відомих у лінгвістичній літературі під терміном «загорський клин». Вперше в болгарській діалектології згадка про «загорський клин» у Південній Фракії знаходимо в Л. Мілетича, який виділив цю групу говорів на підставі однієї особливості – наявності артикля *-o*. На його думку, «загорці» переселилися у Північну і Південну Фракію з Північно-Східної Болгарії, балканськими проходами, тоді як Ст. Стойков вважає, що вони переселилися із Шуменської та Провадійської околії.

З публікацією І тому БДА стало очевидним, що *o*-говір Південної Болгарії не становить повної єдності. Частина *o*-говірок належить до говорів західного типу, а інша частина *o*-говірок – до східноболгарських, загорських. Основні відмінності між двома підтипами *o*-діалекту зводяться до наявності або відсутності редукції *e* в *u*, лабіалізації *u*, збереження або втрати давніх твердих або м'яких приголосних у кінці слова і закінчень дієслів. Появу *o*-артикля в болгарських говорах Л. Мілетич пояснює ймовірно існуючою раніше закономірністю – заміною *ъ* в *o* в останніх складах. Не варто забувати і про те, що говірка с. Сухо біля Солуні, описана Облаком у 1898 р., належить також до *o*-діалектів. Важливість вивчення південнофракійських говорів неодноразово відзначалася славістами. Це обумовлено почасти тим фактом, що, на думку С. Младенова, вони являють собою продовження родопського і солунського говорів, носіями яких, як відомо, були Кирило і Мефодій. Дослідивши південно-східні болгарські говори, Т. Бояджієв дійшов висновку, що спільність південнофракійських говорів із солунськими є не результатом взаємодії, а наслідком «колишньої і теперішньої спільності всіх південноболгарських діалектів»⁷.

У фракійських говірках Бессарабії, як і в східнофракійських говірках метрополії, знаходимо артикль іменників чоловічого роду однини *-o*. Послідовно це звище функціонує в говірках сіл Червонознам'янка, Бакалово, Кубанка, Свердлово, Тернівка.

Як відзначали укладачі АБГ, у деяких говірках на території Бессарабії на місці артикля *o* зафіксовано артикль *-ъ*. Так, у Парканах під впливом чийшійської говірки членна форма *o* замінена формою *ъ*. Форма *ъ* притаманна також благоєвський говірці, яка дуже близька до сусідньої говірки с. Кубанка⁸. У сучасній кайраклійській говірці членна форма

о майже витіснена формою -ъ під впливом сатуновської говірки⁹. У кубейському говорі в ненаголошеній позиції під впливом сливенських говірок вживається артикль -а (*кона, кбра*). Новоіванівська говірка також зазнала відчутних змін на території Бессарабії: «давня членна форма о сьогодні зберігається лише в прикметниках»¹⁰. Артикль -о в прикметниках у всіх говорах цієї групи утримується послідовно.

Артикль о поступається місцем ъ і в говірках метрополії. Ще в 30-ті рр. ХХ ст. болгарський діалектолог Г. Попіванов зазначав, що в шуменських говірках членна форма -о поступається місцем формі -ъ. Автор пояснює цей процес впливом літературної мови, а також впливом сусідніх говорів ъ-діалекту. На думку укладачів АБГ, основною причиною заміни членної форми і зникнення інших архаїчних рис шуменського діалекту є вплив балканських говорів. Досліджуючи іменну систему чушмелійської говірки, В. К. Журавльов у 1950-ті рр. відзначав, що при першому ознайомленні з говіркою створюється враження про заступлення ъ-артиклем о-артикля: досить часто вживаються форми *лаба, сина, дадя*, але при докладнішому вивченні цього явища з'ясується, що форми з артиклем -ъ (-а) вживаються носіями говірки в тих випадках, коли вони розмовляють по-болгарськи з людиною, що недостатньо знає говірку, і з людиною, що не живе в цьому селі, тобто з *чужою* людиною. У розмові між собою носії говірки ніколи не вживають ъ-артикль, сприймаючи форми з ъ-артиклем як іншодіалектне явище»¹¹. Крім того, у чушмелійській говірці ще в 1950-ті роки фіксовано іменники, що взагалі не мають форм з артиклем. В однині це іменники чоловічого роду на -у, з постійним наголосом: *алау, черау, ватау, шкау, засеу, кожуу, крачкуу, уореу, сидеу, тезгау, чичкуу*. Відсутність членної форми в даних випадках пов'язана з фонетичними особливостями говору – іменники, що закінчуються на -уу, часто втрачають останній звук -у; ймовірно відбувається стягнення – *чичку* зам. *чичкуу*.

Уже наведені матеріали свідчать про складну ситуацію зі збереженням чи трансформацією артиклів у переселенських говірках, що вимагає системного дослідження цього явища на значному за обсягом матеріалі.

Важливим чинником, від якого залежить доля структури переселенської говірки, є її оточення, можливість чи неможливість постійних контактів засобами говірки у межах своєї говірки як мікросоціуму та з носіями навколишніх говірок. Зазначимо, що за розташуванням стосовно діалектного оточення переселенські болгарські говірки поділяються на два типи: говірки компактного розташування – на півдні Бессарабії, та острівні говірки – у північних районах Одеської області, у Миколаївській та Кіровоградській областях. До говірок першого типу належать говірки сіл, розташованих у Болградському, Ізмаїльському, Тарутинському, Саратському та Арцизькому районах Одеської області, де села здебільшого мононаціональні, а населення зберігає давні, вихідні для етапу переселення, риси діалекту. Це говірки сіл Городне (Чійшія), Зоря (Камчик), Євгенівка, Криничне (Чушмелія), Кирнички, Рівне (Купоран), Суворово, Червоноармійське (Кубей), Ярове (Гюльмен). До острівних належать говірки смт. Вільшанка (Кіровоградської обл.), с. Тернівки (Миколаївської обл.) та Червонознам'янки (Іванівського району Одеської обл.), які перебувають в ізоляції від основного компактного болгарського діалектного масиву і зазнають інтенсивного впливу інших говірок, з якими контактують.

Різні соціокультурні обставини функціонування говірок зумовлюють неоднакові напрямки та різну інтенсивність змін їх внутрішньої структури. На сталість/несталість досліджуваних говірок впливають екстралінгвальні фактори: географічна ізолюваність або відкритість, компактна або дисперсна форма розселення, віддаленність або наближення до культурних центрів, однорідність або різномірність етнічного складу поселень, сусідство з більш або менш розвиненою в соціальному плані спільнотою, власна культурна розвинутість або нерозвинутість, невисокий або високий рівень матеріального забезпечення.

Інтеграція з іншими болгарськими говірками – міждіалектна взаємодія та взаємодія з іншими мовами регіону – не спричинила втрати самотності болгарських переселенських говірок. Підсумовуючи роль історичних та соціокультурних чинників, що сприяли збереженню болгар-переселенців як окремого етносу з актуалізованою етнічною самосвідомістю й історичною пам'яттю, науковці відзначають передусім переважну моноетнічність поселень, наявність зв'язків між болгарськими селами, збереження мови, фольклору, багатьох важливих рис традиційної духовної і матеріальної культури. Провідне

місце серед чинників збереження етнічної цілісності належить, безумовно, мові. Добре збереження вихідного мовного стану засвідчують неодноразово діалектологи та фольклористи. У мові простежується більша стійкість субетнічних елементів.

Досліджуючи матеріальну і духовну культуру болгарської діаспори, етнографи, зокрема, дійшли висновку, що в результаті консолідаційних та інтеграційних процесів у наприкінці XIX ст. на території Бессарабії сформувалась однорідна культура субетнічних груп, яка не ототожнюється з етнографічним розмаїттям населення Болгарії. Але укрупнення етнічних одиниць в історії народів виявляється з більшою визначеністю і силою, ніж конвергентна мовна інтеграція, яка відбувається повільніше. Тому не випадково дослідники переселенських говірок часто констатують факт збереження ними вихідної матірної основи.

У повоєнний час болгарську мову в селах України з болгарським населенням у школах витіснила російська, що позначилось на подальшому розвитку цих говірок. Унаслідок запровадження викладання в школах та інших навчальних закладах російської мови та активізації міжетнічних контактів відбулися зміни на лексичному рівні внаслідок запозичень слів, усталених зворотів; при цьому менш динамічною залишається фонетична та граматична будова говірок.

Тому закономірним є висновок болгарських діалектологів про те, що болгарські переселенські говірки Бессарабії і Молдови не лише добре зберігають свій характер, а й продовжують розвиватися за своїми внутрішніми законами, які в багатьох випадках мають аналогії в розвитку говірок у Болгарії. Відсутність розробок, які фіксували б стан болгарських переселенських говірок 60–90 рр. XX ст., не дозволяє, нажаль, простежити їх подальший розвиток.

¹ Вакарелски, Хр. Етнография на България. София: Наука и изкуство, 1977, с. 147.

² Пак там, с. 676.

³ Колесник, В. А. К вопросу о статусе фракийских говоров болгарских сел Юга Украины // Слов'янський збірник. Одеса: Астропринт, 1996. – Вип 1. – С. 55.

⁴ Атлас болгарских говоров в СССР. Вступительные статьи. Комментарии к картам (АБГ). Ч. 1. М., 1958, 84 с.

⁵ Там же, с. 3.

⁶ Там же, с. 38.

⁷ Бояджиев, Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. София: УИ «Св. Климент Охридски», 1991. 276 с.

⁸ Атлас болгарских говоров..., с. 40.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, с. 38.

¹¹ Журавлев, В. К. Говор села Криничное (Чешма-Варуита) // Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. М., 1955. – Вып. 7. – С. 47.